

ARTICLES

НЕПРЯМА ВЕРБАЛЬНА АГРЕСІЯ

Оксана Гаврилів

k418zaab@yahoo.de

Львівський національний університет імені Івана Франка, Україна

Received November 12, 2019; Revised December 13, 2019; Accepted December 15, 2019

Анотація. Статтю присвячено непрямій формі вербальної агресії, у якій найбільш яскраво виявлено катартичну функцію цього мовного феномену. Проведено порівняння з прямою формою і виокремлено позитивні аспекти непрямой вербальної агресії для мовця, його психічного здоров'я та соціальних контактів. Досліджено статеві та соціальні аспекти вживання, розроблено типологію адресата цієї форми вербальної агресії та типологію ситуацій, у яких до неї вдаються. Виокремлено постать «слухач»/«слухачі», яка дотепер залишалася поза увагою прагма- та психолінгвістичних досліджень. Емпіричну основу творять усні й письмові опитування мешканців м. Відень (200 осіб), що їх зібрано за допомогою квалітативних методів опитування (письмово з використанням короткого й розгорнутого питальника та усно у формі інтенсивного частково стандартизованого інтерв'ю) та проаналізовано методами контекстуального, прагмалінгвістичного та конверсаційного аналізу.

Ключові слова: *непряма вербальна агресія, агресивні мовленнєві акти, пейоративи, катартична функція.*

Havryliv, Oksana. Indirect Verbal Aggression.

Abstract. The article deals with the indirect form of verbal aggression in which the cathartic function of this linguistic phenomenon is primarily implemented. The author compares indirect verbal aggression with its direct form while discussing some positive aspects of the former type for the speakers, their mental health, and social contacts. Moreover, gender and sociolinguistic aspects of the phenomenon along with the addressee and social setting typology have been established. The research employed contextual, pragma-linguistic, conversational tools of analysis, a short comprehensive written questionnaire, and an oral partially standardized interview with 200 participants from Vienna, Austria. This study has found that generally indirect verbal aggression often provides the only way to express negative emotions and thereby it is viewed as an effective means of the speaker's social tie maintaining and mental health support. Indirect verbal aggression also performs comforting, corporate, expressive, and fear-relieving functions. More intensive cathartic effect following the expressed indirect verbal aggression is explained by the absence of its immediate addressees and their verbal or nonverbal response.

Keywords: *indirect verbal aggression, aggressive speech acts, pejorative, cathartic function.*

*Це як піти у плавні і викричатися. Ніхто не почує, а тобі полегшає.
Галина Вдовиченко. «Найважливіше – наприкінці»*

1. Вступ

Вербальна агресія (ВА) – поширене явище в нашому щоденному житті. За даними Ф. Кінера (1983, с. 295) вона становить 93% загальної агресивної поведінки. Для пояснення феномену агресії існують три найважливіші теорії: оприлюднена 1939 року Єльською школою (Dollard, Doob, Miller, Mowrer, & Sears, 1939) *теорія взаємозв'язку фрустрації та агресії*, імпульс до виникнення якої дав Зигмунд Фрейд. Згідно з цією теорією, агресія – завжди наслідок фрустрації, а фрустрація, відповідно, завжди впливає в певну форму агресії. Практика не підтверджує цю гіпотезу: так, ВА може відбуватися без попередньої фрустрації тільки тому, що мовець має бажання полатися, продемонструвати свою мовну креативність, «близькість до народу» (це пояснює інтенційне публічне вживання лайливих слів політиками) чи «крутість» (характерно для молодіжної мови); або коли мовець фізично сильніший чи посідає соціально вищу позицію та йому приносить задоволення вербально принижувати слабших чи підлеглих і таким чином демонструвати свою владу. Дві інші теорії – *теорія імпульсивності* (Lorenz, 1965) та *теорія соціального навчання* (Bandura, 1977). Гіпотеза К. Лоренца – агресивність вроджена і, «як і багато інших інстинктів, спонтанно впливає з людини»¹ (Lorenz, 1966, р. 78) – мала багато супротивників у галузі соціальних наук, які дотримуються думки, що агресивність не вроджена, а набувається в умовах сучасного суспільства, починаючи від виховання й ситуації в сім'ї (Bandura, 1977).

Поділяємо актуально помірковану позицію біопсихосоціальної єдності людини і вважаємо, що для вияву агресії важлива взаємодія фрустрації, індивідуального агресивного потенціалу та конкретної ситуації. Кожна людина має індивідуальний агресивний потенціал, який, на відміну від тварин, керований завдяки виховному та соціальному чиннику. Так, особа може мати сильний агресивний потенціал і перебувати в стані фрустрації, проте виховання чи/та знання про негативні наслідки її вербально-агресивної поведінки у певній конкретній ситуації (на роботі, в громадських місцях тощо), спонукають її вибирати інші моделі вияву агресії, серед яких важливу роль відіграє непряма ВА. У цих випадках можемо говорити про соціальний вплив на емоційні дії й перевагу когнітивності над емоційністю.

2. Методи дослідження

Із лінгвістичної перспективи, ВА дотепер залишається мало дослідженою темою, а її непрямій формі не присвячено жодної окремої праці. Виходячи з цього, актуальність цієї статті очевидна. Наша мета – представити феномен непрямої ВА з огляду на його психо- та прагмалінгвістичні характеристики. Для досягнення цієї мети ми поставили перед собою наступні завдання: провести порівняння з прямою формою ВА, беручи до уваги катартичні потенції обидвох форм, дослідити статеві й соціальні особливості

¹ Тут і далі переклад наш – О. Г.

використання цієї форми ВА та підтвердити чи спростувати актуальні гіпотези, розробити типологію адресата непрямої ВА й типологію ситуацій, у яких до неї вдаються, дослідити роль слухача / слухачів. Емпіричну основу утворено усним і письмовим опитуванням мешканців м. Відень, що їх зібрано за допомогою квалітативних методів опитування (письмово з використанням короткого й розгорнутого питальника та усно у формі інтенсивного частково стандартизованого інтерв'ю) й проаналізовані методами контекстуального, прагмалінгвістичного та конwersаційного аналізу.

Загалом опитано 200 осіб різного віку, соціального статусу і в однаковій кількості представників обох статей. Соціальні групи ми виокремили з урахуванням закінченої освіти: особи з незакінченою середньою освітою (група 1), особи зі середньою та незакінченою вищою освітою (група 2) та особи із вищою освітою (група 3).

3. Обговорення результатів

3.1. Загальна характеристика

До непрямої агресії ми уналежнюємо ВА, яка відбувається за відсутності адресата (монологічно або в присутності третьої особи – слухача/слухачів). Непряму агресію скеровано як до осіб, до яких спонтанно складно звернутися безпосередньо (політики, спортсмени, актори, журналісти), так і до тих, на чію адресу пряма ВА може мати негативні наслідки: клієнти, ділові партнери, керівництво, невідомі особи в громадських місцях, чііх несподіваних реакцій, зокрема фізичної агресії, ми побоюємося. Перехідною формою між прямою та непрямою є ВА, яка відбувається на відстані, коли адресати можуть її почути або не почути, що залишає простір для їхніх реакцій.

Результати проведених нами опитувань підтверджують інтуїтивно висловлювану, проте дотепер не перевірену, гіпотезу про домінування непрямої форми ВА над прямою. Відсотковий розподіл між формами ВА продемонстровано в табл. 1 на основі даних, добутих від 36 усно опитаних (по 12 осіб – 6 жінок і 6 чоловіків – в кожній із трьох соціальних груп), яких просили представити у відсотках дві форми ВА у їхньому особистому вжитку так, щоб у сумі виходило 100%:

Таблиця 1

Форми ВА

Форми ВА	Пряма форма	Непряма форма
Опитування 2006–2008	34 %	66 %
Опитування 2012–2017	32 %	68 %

У мовознавстві немає одностайності щодо того, чи вважати облаювання відсутнього адресата мовленнєвим актом «лайка» чи ні. Так, Д. Берінг дотримується думки, що «оскільки мовленнєвий акт лайка реалізовує задум мовця, образити адресата, до цього мовленнєвого акту обов'язково належить реакція облаюваного» (Bering, 1978, p. 149). Зорніг (Sornig, 1975, p. 152) також

не зараховує спочатку монологічну форму до мовленнєвого акту «лайка», проте змінює свою думку пізніше, визнаючи «ізольоване існування іллокутивного акту» (1975, р. 162). Шуман вважає лайку відсутньої особи «висловлюванням негативного змісту з іллокутивною функцією повідомлення чи констатації, але не облаюванням» (Schumann, 1990, р. 273). Таку позицію пояснює вузька дефініція ВА цієї авторки, як і багатьох інших авторів, виключно через інтенцію образу чи приниження адресата (Ermen, 1996; Graber, 1931; Kiener, 1983; Lötscher 1980; Opelt, 1965; Schumann, 1990; Ставицька, 2008) і нехтування її катартичної функції: «/.../лайка реалізовує намір мовця, спрямований на образу адресата» (Schumann, 1990, р. 260). Такий підхід приводить до облігаторного врахування перлокутивного аспекту (впливу мовленнєвого акту на адресата), тому в дефініціях згаданих авторів ВА не включає непрямої форми.

А слід тлумачити як комплексний феномен, підґрунтя якого утворено низкою інтенцій із домінуванням катартичної функції. Серед цих інтенцій – образа, що відіграє несуттєву роль. Як показують результати наших попередніх досліджень (Навуyliv, 2009; 2017; Гаврилів, 2017), лайка не тільки може мати місце в непрямій формі, а й (із соціальних чи особистісних мотивів) часто є єдино можливою, щоб звільнитися від негативних емоцій.

Три найчастотніші функції ВА, наведені в табл. 2, одержано від 36 усно опитаних осіб, яких просили представити функції, що для них виконує ВА:

Таблиця 2

Функції ВА

Функції ВА	Звільнення	Образа	Жарт
Опитування 2006–2008	64 %	11 %	25 %
Опитування 2012–2017	73 %	11 %	16 %

Із погляду юриспруденції наявність перлокутивних ефектів «образа, відчуття приниження», мають вирішальне значення. Однак для мовознавства важливим є іллокутивний аспект та інтенції мовця (пор. Бусман про те, що «головні елементи людської комунікації – не окремі слова та речення, а певні мовленнєві дії, які реалізуються їхнім висловлюванням, тобто *іллокутивні акти або мовленнєві акти у вузькому значенні*» (1990, р. 497), виділено нами – О. Г.).

Спираючись на це визначення, ми визнаємо існування мовленнєвого акту «лайка» зокрема, а інших агресивних мовленнєвих актів загалом, у двох формах – прямій і непрямій. За аналогією до «експресивних мовленнєвих актів» Серля (Searle, 1991, р. 221), які слугують для вираження ставлень та почуттів мовця, «агресивними мовленнєвими актами» називаємо ті мовленнєві акти, за допомогою яких мовець виражає свої негативні почуття. До найуживаніших агресивних мовленнєвих актів, реалізованих за допомогою мовно-специфічного матеріалу (лайливих слів, погроз, вульгаризмів) уключаємо, поряд із мовленнєвим актом «лайка», також «агресивні вигуки», «прокльони», «погрози» та «агресивні накази».

Катартичну функцію ВА підсилено в її непрямій формі, оскільки тоді вона не завдає шкоди іміджу мовця, представляючи його як неврівноважену, імпульсивну людину. Поряд із катартичною непряма ВА виконує й інші функції:

– завдання шкоди іміджу відсутнього адресата, який облаюється в присутності слухача/групи слухачів;

– звільнення від страху;

– корпоративна функція, що полягає в засвідчуванні спільних поглядів, вартостей, оцінок, створенні відчуття спільноти (наприклад, коли в колі друзів лають політиків чи уряд, спортсменів (під час футбольного матчу));

– експресивна функція, проілюстровану на прикладі висловлюванням директорки бібліотеки, яка супроводжує свій наказ посортувати книги облаюванням особи, котра до того несумлінно виконала свою працю: *«Який ідіот поскладав книжки не на їхнє місце? Тепер треба їх розсортувати!»*¹. Непряма лайка має тут на меті продемонструвати співробітникам поряд із обуренням несумлінною особою також розуміння ситуації, через яку їм додалося працю;

– втішальна функція, яку спостерігаємо, наприклад, коли подруга лає в присутності іншої подруги її чоловіка, на якого остання їй щойно жалілася (*«Цей мудака не вартий Тебе!»*), засвідчуючи цим своє розуміння ситуації і підтримку.

На відміну від лінгвістики, де ВА дотепер визначено через руйнівний компонент, у психології, психіатрії, психоаналізі та гештальттерапії ВА потрактовано як продуктивний феномен (Bach, Goldberg, 1981; Bauer, 2006), який сприяє фізичному здоров'ю мовця та соціальних стосунків. Більше того, оскільки за часів Фрейда головною причиною всіх емоційних проблем вважали пригнічену сексуальність, так актуальна гіпотеза вбачає причину у витісненій агресії. Концепція ненасильницької комунікації Розенберга (Rosenberg, 2005) також передбачає не «ковтання злості», а її ненасильницький вияв. Тривале витіснення негативних емоцій, про що свідчать і клінічні дослідження, чинить негативний вплив як на фізичне, так і психічне здоров'я людини. Штуц, у минулому священник, а сьогодні автор духовної літератури, у своїй книзі *«Не покину тебе напризволяще. Спиритичні послання гніву, злості і люті»* ділиться власним досвідом: *«Роками я ковтав негативні почуття. Ігнорував однозначні сигнали мого тіла, які виявлялися в болях живота і постійній блювоті та ще більше тікав у працю. Лише після дворічного періоду «вигорання», у 38-річному віці почалася моя подальша багаторічна дружба з негативними відчуттями»* (Stutz, 2017, р. 9), *«/.../ відколи я впустив агресію, злість і лють на свій духовний шлях, я став менш депресивним»*. Бах та Гольдберг (Bach, Goldberg, 1981, р. 85) також зазначають взаємозв'язок між витісненою агресією та психологічними порушеннями, які

¹ Тут і далі всі приклади із опитувань жителів м. Відень; переклад наш – О. Г.

виявлено передусім у тому, що нескерована назовні агресія обертається проти самої людини, виявляючись в депресії: «Депресивних людей зустрічаємо серед тих, хто не вміє виявляти своєї люті». Звідси автори (1981, р. 92) роблять висновок, що для збереження духовного і фізичного здоров'я важливо усвідомити власні агресивні почуття, прийняти їх і виявити в доречній формі. Тією соціально доречною формою, на нашу думку, і є непряма ВА.

У вербально-агресивних висловлюваннях, які відбуваються **подумки**, маємо цікаву модель спілкування у двох площинах: наприклад, між зубною лікаркою та пацієнткою, коли на тлі реальної ввічливої комунікації подумки лікарка облаює пацієнтку, яка довела свої зуби до катастрофічного стану: *«Ой ти ж дурепо, що ти наробила зі своїми зубами?!»*

Або між продавцем і покупцем:

Клієнт у м'ясарні: Відріжте мені, будь ласка, гарний шматок м'яса, бо моя дружина дуже вибаглива!

Продавець подумки: Якщо вона така вибаглива, то як могла вийти за такого придурка заміж?

Найпростіше таку двоплощинну комунікацію досліджувати на прикладі текстів художньої літератури. Недоліком такого підходу є те, що в цьому разі маємо справу із фіктивно створеними письменниками ситуаціями (так званою «фіктивною дійсністю»). Обравши шлях збору емпіричного матеріалу методом опитування, слід мати на увазі, що для такої негативно-коатованої в суспільстві теми, як ВА загалом, а її непрямої форми – особливо (адже вона уможливорює зазирнути у внутрішній світ опитуваних) – важливо поряд із застосуванням «м'якого інтерв'ю» (яке ведеться у формі невимушеної відкритої розмови) передусім викликати до себе довіру опитуваних.

Згідно з частотністю згадувань інформантами, наведемо типологію ситуацій, у яких найчастіше вдаються до непрямої ВА: ситуації на дорозі; у колі близьких людей (сім'я, друзі); на роботі (в колі колег); ВА наодинці; ВА подумки.

Важливо пояснити роль сім'ї/друзів/колег у контексті непрямої ВА, адже за даними наших опитувань, ВА після ситуацій на дорозі найчастіше відбувається в колі сім'ї. Проте члени родини/друзі/колеги не є адресатами вербально-агресивних висловлювань, а відіграють роль слухачів, перед якими мовець звільняється від негативних емоцій, облаюючи колег, шефа, клієнтів, ділових партнерів, інших членів родини. За такої моделі важливу роль у виникненні катартичного ефекту відіграють реакції слухачів (для яких необхідні ширші відомості про мовця та особливості його реакцій), які можуть бути виявлені як в облаюванні відсутнього адресата, так і в заспокійливих висловлюваннях на кшталт *«Не переймайся»*, *«Він/вона не вартує твоїх нервів»* чи просто в мовчанні.

До адресатів непрямої агресії належать: учасники ситуацій на дорозі: водії, пішоходи, велосипедисти; колеги; шеф; клієнти, ділові партнери; політики та уряд; члени сім'ї (батьки, брати та сестри, інші родичі);

спортсмени, журналісти; вчителі, викладачі; люди в громадському транспорті; сусіди; іноземці.

3.2. Роль слухача/слухачів

Присутність слухачів (особливо якщо це діти, жінки, особи старшого віку) відіграє регуляторну роль і під час вибору лексем (наприклад, замість міцних лайливих слів – слабші пейоративи або евфемізми), і вибору форми ВА (спонукає мовця до непрямих вербальних виявів). Непряма форма ВА, яка відбувається за присутності слухача/слухачів, відкриває важливу роль цієї недослідженої в прагмалінгвістиці форми мовленнєвої комунікації. Ця роль може бути як факультативною, так і облігаторною. В останньому випадку спостерігаємо дві моделі:

– цілеспрямоване облаювання відсутньої особи, з метою завдання шкоди її іміджу в очах слухачів (наприклад, перед колегами чи учнівським класом).

– облаювання, яке відбувається без наміру завдати шкоди іміджу адресата в очах слухачів, чия присутність і реакції (заспокоювання, втішання чи просто мовчання) покликано підсилити відчуття звільнення в мовця.

В окремих випадках постать слухача може мати комплексніший характер. Так, вже згадувана лайка директорки бібліотеки на кшталт *«Який ідіот поскладав книжки не на їхнє місце? Тепер треба їх розсортувати!»* за її ж свідченням може відбуватися і в ситуації, коли вона здогадується, хто зі слухачів міг несумлінно посортувати книги. Обираючи непряму форму ВА, директорка в такий спосіб висловлює своє незадоволення і дає зрозуміти цій людині, що до праці слід ставитися серйозно. Комунікативна ситуація в цьому випадку така, що на поверхневому рівні маємо модель непрямой ВА в присутності слухача, а на глибинному рівні «слухач» постає в ролі адресата.

Присутність слухача/слухачів може спричиняти і виникнення негативних відчуттів у мовця, коли до первинного полегшення додається відчуття сорому через свою вербально-агресивну поведінку: *«Навіть коли я непрямо лаю, наприклад, футболістів під час перегляду матчу з друзями, і помічаю, що я занадто втягнувся в процес облаювання, то мені це неприємно»*.

3.3. Статеві і соціальні аспекти непрямой вербальної агресії

Порівнюючи співвідношення прямої та непрямой ВА у кожній із трьох виокремлених нами соціальних груп, спостерігаємо, що роль непрямой ВА зростає разом із соціальним статусом (табл. 3).

Таблиця 3

Непряма ВА і соціальний статус

Група 1	Група 2	Група 3
56 %	67 %	76 %

Водночас результати опитування (табл. 4) підтверджують неодноразово інтуїтивно висловлювану гіпотезу про те, що жінки вдаються до непрямой ВА частіше, ніж чоловіки (Eibl-Eibesfeldt, 1995, p. 376; Kiener, 1983, p. 64; Merz,

1979, р. 156; Mitscherlich, 1987, р. 12; Ставицька, 2008, с. 58), проте різниця є меншою, ніж можна було б очікувати.

Таблиця 4

Гендерні пріоритети у формах ВА

Форми ВА	Жінки	Чоловіки
пряма форма	23 %	37 %
непряма форма	77 %	63 %

Якщо ж ми розглянемо співвідношення форм ВА з урахуванням двох соціальних змінних – статі та соціального статусу – то виявиться, що про тенденцію до домінування непрямой ВА у жінок ми можемо говорити лише на рівні першої соціальної групи – особи без закінченої середньої освіти (див. Таблиця 5). У групі 2 (особи із закінченою середньою освітою) та групі 3 (особи із закінченою вищою освітою) різниця між жінками й чоловіками несуттєва (відповідно 2 % та 5 %).

Таблиця 5

Форми ВА

(класифікація на основі комбінації змінних «стать» та «соціальний статус»)

Форми ВА в групі 1	Жінки	Чоловіки
пряма форма	20 %	55 %
непряма форма	80 %	45 %

Характерно, що в групі жінок спостерігаємо соціально гомогенну картину, тобто соціальний рівень в групі жінок не впливає на вибір форми ВА. Інакше виглядає ситуація в чоловічій групі: тут ми спостерігаємо великі відмінності між групою 1 та групами 2 і 3 (див. табл. 6).

Таблиця 6

Непряма ВА

(класифікація за статевою і соціальною ознакою)

Непряма ВА	Жінки	Чоловіки
група 1	80 %	45 %
група 2	78 %	76 %
група 3	74 %	69 %

Іще одна тенденція полягає в чітко вираженому зростанні непрямой ВА пропорційно до зростання соціального статусу (табл. 7).

Таблиця 7

Непряма ВА

(класифікація за соціальною ознакою)

група 1	56 %
група 2	67 %
група 3	76 %

Якщо ж ми поряд із соціальним статусом врахуємо і змінну «стать», тоді побачимо, що ця тенденція спостерігається лише завдяки значним гендерним відмінностям на рівні групи 1: частотність непрямої ВА зростає із соціальним статусом лише в групі чоловіків; у жінок простежуємо гомогенну картину із протилежною тенденцією до легкого спаду (табл. 6). Таку гомогенність у групі жінок бачимо не тільки стосовно ВА, а й інших мовних аспектів (вживання діалектних слів, слів-паразитів тощо). Пояснення цьому мовознавці вбачають у більшій задіяності жінок у вихованні дітей і, відповідно, у більшій увазі до свого мовлення, яке пристосовується до мови жінок із соціально вищих груп.

Підсумовуючи, можемо стверджувати: обидві тенденції – і тенденція до домінування непрямої ВА в жінок, і тенденція до соціально-зумовленого зростання частотності вживання непрямої ВА – релятивуються, якщо взяти до уваги додаткову змінну «стать» і пояснюються гендерними відмінностями на рівні групи 1.

Установлені в дослідженні на прикладі непрямої ВА різниці з урахуванням однієї і двох соціальних змінних наочно демонструють потребу комплексного підходу в дослідженні мовних феноменів, що передбачає врахування кількох змінних у їхній взаємодії.

3.4. Особливості катартичної функції непрямої вербальної агресії

За небагатьма винятками опитувані зазначають виразніше відчуття полегшення після непрямої ВА. Під час прямої ВА до першого відчуття полегшення (яке, за свідченнями деяких опитуваних, може бути сильнішим) одразу можуть додатися негативні відчуття, як-от докори сумління чи відчуття сорому через власну нестриманість. Щодо винятків, то йдеться насамперед про індивідуальні особливості й ситуативні обставини (або комбінацію цих двох чинників): наприклад, коли довго замовчувалися негативні емоції щодо конкретної людини, її способу поведінки і мовець нарешті наважився висловити їх: *«Пряма форма звільняє краще якщо я довго замовчув і не казав людині все, що думаю про її поведінку і от у спалаху злості висказав все те – це дуже полегшує!»* Нижче розглянемо аспекти, які впливають на катартичні відчуття після непрямої ВА.

3.5. Роль присутності адресата

Важливу роль у встановленні катартичного ефекту відіграє присутність (при прямій) чи відсутність (при непрямої формі ВА) реакцій адресата. Із опертям на вузьке трактування мовленнєвого акту «лайка», яке обов'язково включає перлокутивний аспект (вплив мовленнєвого акту на адресата), Жельвіс висловлює гіпотезу, що «відчуття звільнення залежить від того, чи адресат відчувається ображеним» (1997, р. 31). Німецька письменниця Ільдико фон Кюрті образно порівнює непряму ВА з «ударами в повітря, які не діють», а якщо вчасно не зупинитися, «вони розірвуть тебе» (2014, р. 318). Результати проведених нами опитувань показують, що відчуття звільнення після ВА за небагатьма винятками не залежить від того, чи адресат відчувається ображеним, чи ні. Щодо винятків, то вони стосуються осіб, для яких ВА загалом, насамперед, виконує функцію образи, приниження адресата.

Ситуативні чинники також можуть сприяти тому, що образа адресата посилює відчуття звільнення в мовця: *«Одного разу я вилаяла прибиральницю за те, що вона викинула мої важливі нотатки. Коли та від образи плакала, я відчула неймовірне полегшення».*

Реакції адресата, які виявляються і вербально, і невербально (і, також чинять негативний вплив на появу катартичних відчуттів у мовця:

«При прямій додаються реакції адресата чи адресатки і вони перешкоджають виникненню відчуття звільнення»; «При непрямій звільнення настає швидше, бо немає адресата з його реакціями».

Один із негативних наслідків вербальних реакцій адресата – побоювання мовця загострення конфліктної ситуації:

«При прямій менше відчуття звільнення, бо тоді додаються реакції адресата, ситуація розгойдується і невідомо, в якому напрямку вона розвинеться»;

«При прямій ситуація може розгойдатися»;

«Непряма краще звільняє, у прямій ситуація (через реакції адресата) може загостритися».

Мовчазна присутність адресата також призводить до того, що після нетривалого полегшення мовець відчуває сором за свою нестриману вербально-агресивну поведінку, докори сумління, покуту. Відсутність же адресата усуває також страх перед наслідками вербально-агресивної поведінки (юридичними чи фізичними діями, як-от судовий позов чи фізична агресія з боку адресата), що також позитивно впливає на відчуття звільнення: *«Після непрямой вербальної агресії почуваю сильніше полегшення, оскільки не мушу боятися наслідків».*

Примітним є той факт, що, якщо в опитуваннях, проведених нами в 2006-2008 роках, опитувані пояснювали свою відмову від вербальної агресії в громадських місцях переважно вихованням, яке переводить прямі вербальні вияви в непрямі форми, то зараз цю відмову пов'язують із мобільністю сучасного світу, коли важко передбачити реакції невідомих осіб з інших культур як на пряму лайку, а й на зауваження, висловлені в нейтральній формі. На підтвердження цього слугує той факт, що особи з корінням в інших культурах, нерідко є агресивнішими і у вербальному, і у фізичному планах: *«Оскільки вони (іноземці – О.Г.) агресивніші і я побоююся фізичної реакції на мої вербальні висловлювання».*

ВА – феномен, який можна трактувати і у вузькому значенні (вживання агресивних мовленнєвих актів), і в широкому – висловлювання обурення, критики за допомогою нейтральних мовних одиниць, тематизація емоцій та ситуацій (*Я зараз вибухну з люті! Це неможливо!!!* та ін.), які не завдають шкоди «іміджу адресата». Тому особи, які тлумачать ВА в широкому значенні (як конструктивну критику, а не як образливі десемантизовані висловлювання, що вживаються в стані афекту і характеризують здебільшого мовця (як нестриману людину), аніж адресата), зазначають позитивну роль присутності адресата: *«Пряма вербальна агресія звільняє більше; вона й продуктивніша,*

оскільки адресат таким чином може дізнатися, за що його критикують і змінити свою поведінку». Відповідно й реакції адресата потрактовують позитивно: *«При непрямій я швидше входжу в раж, при прямій бачу реакції адресата, ситуація може розвинути в бік конструктивної комунікації, набрати продуктивного напрямку. При непрямій існує ризик втягнутися у вир власних негативних емоцій».*

Відчуття більшого звільнення після акту непрямой ВА можна пояснити також і тим, що вона відбувається зазвичай у ситуаціях слабшої емоційної напруги, коли вже (напів)свідомий вибір непрямой форми ВА засвідчує перевагу когнітивного компоненту. У випадку прямої ВА когнітивний компонент переважно відходить на другий план, оскільки вона відбувається в стані афекту – сильного збудження, що не підлягає контролю й подібний до рефлексу. Відповідно й агресивний потенціал, і напруга можуть тривати довше: *«Звільнення після непрямой вербальної агресії не настає швидко, оскільки я тоді більш сердита. У непрямій звільнення настає швидше, бо немає адресата з його реакціями і злість не була такою сильною, як зазвичай у прямій формі».*

3.6. Роль лексичного матеріалу

Форма ВА впливає також на вибір лексем: низка опитаних диференціює між пейоративами, які вони вживають під час прямої (слабші) і непрямой ВА (вульгарні слова й вирази на кшталт *Arsch, Arschloch, Hure, Hurensohn, Drecksau, Geh scheißen! Leck mich am Arsch!*). Відповіді інформантів на запитання, чи сильніші слова здебільшого використовують для того, щоб викликати відчуття катарсису, поділилися порівну: між «без різниці» та ствердними. Як окремі зауваження учасники наводять: *«на короткий момент так»* або *«лайка хорватською (рідною мовою – О.Г.) звільняє краще, ніж лайка німецькою».*

Відповідно відчутнішу катартичну дію непрямой ВА частково можна пояснити можливістю вживання інтенсивніших пейоративів: *«Після непрямой відчуваю сильніше звільнення, бо тоді я вживаю сильніші слова»;* *«Після непрямой більше звільнення, бо тоді можу лаятися, використовуючи «соковитіші» слова».*

Відповідно, після прямої ВА можуть виникнути неприємні відчуття, коли вжито занадто «міцне» слово чи вираз, які мовець зазвичай використовує лише при непрямій лайці, наприклад: *«Маю відчуття сорому, якщо прямо використаю сильне слово, яке загалом вживаю тільки непрямом».*

Таким чином наш емпіричний матеріал тільки частково підтверджує гіпотезу про те, що чим вульгарніші слова, тим вираженіший катартичний ефект після їхнього вживання (Жельвіс, 1997, р. 38), і що чим потужніший стрес, тим міцніші слова (Там само, р. 37). Адже тут важливу роль відіграють індивідуальний і ситуативний чинники. Відповідно, окремими особами і в конкретних ситуаціях навіть нейтральні слова і вирази трактують як такі, що не поступаються своєю інтенсивністю найвульгарнішим пейоративам. Варто зазначити, що всі опитані, які використовують для звільнення нейтральні

слова та вирази, зазначають вирішальну для встановлення катартичних відчуттів роль просодичних явищ. Передусім це стосується гучності (характеристика, яку на письмі виявлено у використанні великих букв, подовжень, знаків оклику – див. приклади вище).

4. Висновки й перспективи

ВА включає, поряд з прямою, також непряму форму, яка із соціальних чи особистісних мотивів часто є єдино можливою, аби звільнитися від негативних емоцій. Тому її можна трактувати як продуктивну в контексті психічного та фізичного здоров'я мовців та їхніх соціальних контактів. До непрямої форми ВА вдаються вдвічі частіше, ніж до прямої. Найважливіша функція ВА загалом – катартична. Її найкраще виявлено у непрямій формі ВА. Підґрунтя для непрямої ВА переважно утворюють несвідомі інтенції звільнення від негативних емоцій. Рідше спостерігаємо свідомі інтенції, наприклад, завдання шкоди іміджу адресата в очах слухачів. Поряд із катартичною, непряма ВА виконує низку інших функцій: утішальну, корпоративну, експресивну, звільнення від страху. Гендерні особливості вживання непрямої форми ВА соціально зумовлені і простежуються на рівні соціальної групи 1 (особи з незакінченою середньою освітою). Непряма форма ВА впливає на вибір лексичного матеріалу. Яскравіший катартичний ефект після непрямої ВА пояснює відсутність адресата та його реакцій, які можуть загострити ситуацію. Непряма форма ВА відкриває важливу роль дотепер недослідженої в психолінгвістиці та лінгвопрагматиці особи слухача/слухачів.

Насамкінець, сформулюємо гіпотезу для подальших наукових досліджень: катартичні потенції ВА – чи у її прямій, чи у непрямій формі – обмежені, їх простежено передусім у ситуаціях зі слабкою чи середньою емоційною напругою. Лайка може дати відчуття звільнення в буденних ситуаціях, коли ми дратуємося через дрібниці. Водночас, у надміру стресових ситуаціях (втрата близької людини, раптова важка хвороба та ін.) люди рідко вдаються до лайки (першою реакцією на трагічну подію може бути і мовчання, і крик у формі десемантизованих первинних вигуків на кшталт *Grrrgh! Haaaargggghh!*), шукаючи і знаходячи в подальшому розраду і полегшення.

Acknowledgements

Опитування проводилися в межах стажування в Інституті германістики Віденського університету за сприяння наукового фонду FWF (2006-2008 та 2012-2017).

Література

References

- Bach, G. R., Goldberg H. (1980). *Keine Angst vor Aggression*. Frankfurt a. M.: Fischer.
Bandura, A. (1977). *Social learning theory*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.
Bauer, J. (2006). *Prinzip Menschlichkeit*. Hamburg: Hoffmann und Campe.

- Bering, D. (1978). *Die Intellektuellen. Geschichte eines Schimpfwortes*. Stuttgart: Klett-Cotta.
- Bußmann, H. (1990). *Lexikon der Sprachwissenschaft*. Stuttgart: Alfred Kröner.
- Dollard J., Doob, L. W., Miller, N. E., Mowrer, O. H., Sears, R. R. (1939). *Frustration and Aggression*. New Haven: Yale University Press.
- Eibl-Eibesfeldt, I. (Hg.) (1995). *Die Biologie des menschlichen Verhaltens*. München: Piper.
- Ermen, I. (1996). *Fluch – Abwehr – Beschimpfung*. Frankfurt a. M.: Peter Lang.
- Graber, H. G. (1931). Zur Psychoanalyse des Fluchens. *Psychoanalytische Bewegung*, 3, 57–68.
- Havryliv, O. (2009). *Verbale Aggression*. Frankfurt a. M.: Peter Lang.
- Havryliv, O. (2017). Verbale Aggression: das Spektrum der Funktionen. *Linguistik Online Sprache und Gewalt/Language and Violence*, 3(82), 27–48. Retrieved from <https://bop.unibe.ch/linguistik-online>.
- Гаврилів О. Вербальна агресія: між насильством і безсиллям. *East European Journal of Psycholinguistics*, 2017. Т. 4, № 2, С. 34–46.
- Жельвис В. И. Поле брани. М: Ладомир, 2001.
- Kiener, F. (1983). *Das Wort als Waffe*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Lorenz, K. (1966). *On Aggression*. New York: Harcourt, Brace & World, Inc.
- Lötscher, A. (1980). *Lappi, Lööli, blööde Siech!* Frauenfeld: Huber.
- Kürthy, I. von (2014). *Sternschanze*. Reinbek bei Hamburg: Rowohlt.
- Merz, F. (Hg.) (1979). *Geschlechterunterschiede und ihre Entwicklung. Ergebnisse und Theorien der Psychologie*. Göttingen: Hogrefe Verlag für Psychologie.
- Mitscherlich, Margarete (Hg.) (1987). *Die friedfertige Frau. Eine psychoanalytische Untersuchung zur Aggression der Geschlechter*. Frankfurt a. M.: Fischer Taschenbuch.
- Opelt, I. (1965). *Die lateinischen Schimpfwörter und verwandte sprachliche Erscheinungen*. Heidelberg: Winter.
- Rosenberg, M. B. (2005). *Gewaltfreie Kommunikation*. Paderborn: Junfermann.
- Searle, J. R. (1991). *Intentionalität. Eine Abhandlung zur Philosophie des Geistes*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp.
- Sornig, K. (1975). Beschimpfungen. *Grazer Linguistische Studien*, 1, 150–170.
- Ставицька Л. Українська мова без табу. К.: Критика, 2008.
- Stutz, P. (2017). *Lass dich nicht im Stich*. Ostfildern, Deutschland: Patmos.

References (translated and transliterated)

- Bach, G. R., Goldberg H. (1980). *Keine Angst vor Aggression*. Frankfurt a. M.: Fischer.
- Bandura, A. (1977). *Social learning theory*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.
- Bauer, J. (2006). *Prinzip Menschlichkeit*. Hamburg: Hoffmann und Campe.
- Bering, D. (1978). *Die Intellektuellen. Geschichte eines Schimpfwortes*. Stuttgart: Klett-Cotta.
- Bußmann, H. (1990). *Lexikon der Sprachwissenschaft*. Stuttgart: Alfred Kröner.
- Dollard J., Doob, L. W., Miller, N. E., Mowrer, O. H., Sears, R. R. (1939). *Frustration and Aggression*. New Haven: Yale University Press.
- Eibl-Eibesfeldt, I. (Hg.) (1995). *Die Biologie des menschlichen Verhaltens*. München: Piper.
- Ermen, I. (1996). *Fluch – Abwehr – Beschimpfung*. Frankfurt a. M.: Peter Lang.
- Graber, H. G. (1931). Zur Psychoanalyse des Fluchens. *Psychoanalytische Bewegung*, 3, 57–68.
- Havryliv, O. (2009). *Verbale Aggression*. Frankfurt a. M.: Peter Lang.
- Havryliv, O. (2017). Verbale Aggression: das Spektrum der Funktionen. *Linguistik Online Sprache und Gewalt/Language and Violence*, 3(82), 27–48. Retrieved from <https://bop.unibe.ch/linguistik-online>.
- Havryliv, O. (2017). Verbalna ahresiya: mizh nasylstvom i bezsylliam [Verbal aggression: between violence and impotence]. *East European Journal of Psycholinguistics*, 4(2), 34–46.
- Zhelvis, V. I. (2001). *Pole Brani [Battlefield]*. Moscow: Lodomir.
- Kiener, F. (1983). *Das Wort als Waffe*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Lorenz, K. (1966). *On Aggression*. New York: Harcourt, Brace & World, Inc.

- Lötscher, A. (1980). *Lappi, Lööli, blööde Siech!* Frauenfeld: Huber.
- Kürthy, I. von (2014). *Sternschanze*. Reinbek bei Hamburg: Rowohlt.
- Merz, F. (Hg.) (1979). *Geschlechterunterschiede und ihre Entwicklung. Ergebnisse und Theorien der Psychologie*. Göttingen: Hogrefe Verlag für Psychologie.
- Mitscherlich, M. (Hg.) (1987). *Die friedfertige Frau. Eine psychoanalytische Untersuchung zur Aggression der Geschlechter*. Frankfurt a. M.: Fischer Taschenbuch.
- Opelt, I. (1965). *Die lateinischen Schimpfwörter und verwandte sprachliche Erscheinungen*. Heidelberg: Winter.
- Rosenberg, M. B. (2005). *Gewaltfreie Kommunikation*. Paderborn: Junfermann.
- Searle, J. R. (1991). *Intentionalität. Eine Abhandlung zur Philosophie des Geistes*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp.
- Sornig, K. (1975). Beschimpfungen. *Grazer Linguistische Studien*, 1, 150-170.
- Stavytska, L. (2008). *Ukrayinska Mova bez Tabu [Ukrainian language without taboo]*. Kyiv: Krytyka.
- Stutz, P. (2017). *Lass dich nicht im Stich*. Ostfildern, Deutschland: Patmos.